

ПРОДОВОЛЬЧИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН У БЕРЕЗНІ – КВІТНІ 1918 р.

О. ЄГОРШИНА

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди

Анотація

У статті розглядається продовольча ситуація в Україні напередодні проголошення Гетьманату Павла Скоропадського, показано неспроможність Центральної Ради подолати продовольчу кризу, що стало однією з вагомих причин державного перевороту 29 квітня 1918 р.

Ключові слова: Центральна Рада, Берестейська мирна угода, Центральні держави, Гетьманат Павла Скоропадського, продовольча ситуація, Українська народна громада, Державне хлібне бюро.

Аннотация

В статье рассматривается продовольственная ситуация в Украине накануне провозглашения Гетманата Павла Скоропадского, показана неспособность Центральной Рады преодолеть продовольственный кризис, что стало одной из важных причин государственного переворота 29 апреля 1918 г.

Ключевые слова: Центральная Рада, Брестский мирный договор, Центральные государства, продовольственная ситуация, Украинская народная громада, Государственное хлебное бюро.

Summary

The food situation in Ukraine on the eve of Skoropadsky's Hetmanate proclamation is considered in the article. The thesis that the failure of the Central Rada to overcome the food crisis has become an important cause of the Ukrainian government change on 29 April 1918 is proved.

Key words: Central Rada, the Brest Peace Treaty, the Central States, food situation, the Ukrainian People Community, the State Bread Bureau.

Сучасний процес розбудови української держави викликав необхідність переосмислення багатьох проблем вітчизняної історії з метою урахування досвіду державотворення, набутого в минулому. Період визвольних змагань 1918–1921 рр. в Україні протягом тривалого часу привертає пильну увагу фахівців, але в сучасних дослідженнях ще й досі залишаються питання, які не знайшли всебічного наукового аналізу. До них належить продовольча політика Української Центральної Ради (УЦР), зокрема її вплив на міжнародні відносини та внутрішню ситуацію в країні.

Деякі аспекти даної проблеми розглядаються в працях В.Солдатенка¹, О.Мироненка², О.Копиленка³, М.Копиленко⁴, П.Гай-Нижника⁵ та ін. Цінну інформацію містять праці та мемуари безпосередніх учасників тих подій: В.Винниченка⁶, П.Скоропадського⁷, Д.Дорошенка⁸, М.Ковалевського⁹, О.Черніна¹⁰ та ін. Документальні матеріали з цього питання містять збірки «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»¹¹, «Крах германської окупації на Україні»¹², «Архів русської революції»¹³. Розмаїтий архівний матеріал з проблеми зберігається у фондах 115, 1063, 2197 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління.

Метою статті є спроба аналізу продовольчого аспекту відносин УЦР з Німеччиною та Австро-Угорщиною як одного з вагомих чинників державного перевороту 29 квітня 1918 р. і проголошення Української Держави.

Як відомо, швидке просування на початку 1918 р. більшовицьких військ до Києва та нездатність Центральної Ради власними силами відстояти свою владу в Україні змусили делегацію УЦР у Бересті спішно піти на підписання сепаратного миру з країнами Четверного Союзу. 17 січня 1918 р. у Бересті-Литовському розпочалась інтенсивна робота з укладання мирного договору між Україною і Центральними державами. Останні також поспішали з підписанням угоди, оскільки без українського хліба продовольча катастрофа в Австро-Угорщині була неминучою. Про це красномовно свідчать телеграми голови австро-угорської делегації у Бересті графа Отакара Черніна до імператора Карла від 15, 16 та 17 січня 1918 р.¹⁴

На швидке постачання продовольства та сировини з України розраховувала також Німеччина. Сподівання німців ґрунтувалися на чітких розрахунках. Адже ще напередодні Першої світової війни в Україні збирали на рік 23,1 млн. тонн зернових, 9,3 млн. тонн цукрових буряків, 23,2 млн. тонн молока, 3 млрд. яєць тощо¹⁵.

Навіть в умовах розрухи революційного часу продовольчий потенціал України залишався досить потужним. Співробітник військового відділу Міністерства іноземних справ Німеччини Колін Росс у доповіді начальникові Оперативного відділу німецького Східного фронту про стан справ в Україні в березні 1918 р. зазначав: «Україна справляє враження країни, що не відчуває ні в чому нестатку. Навіть у містах, які явно погано постачаються..., можна побачити в магазинах і готелях усілякі життєві продукти в необмеженій кількості. Єдиний продукт харчування, брак якого відчувається в містах, це – хліб, оскільки селяни не везуть хліба до міста. Зате м'ясо можна знайти всюди у будь-якій кількості. За словами жителів, усюди в селах є великі запаси зерна, схованого і закопаного в землю»¹⁶.

Інтенсивні переговори між делегаціями УЦР та Центральних держав завершилися 27 січня (9 лютого н.ст.) о 2 годині ранку у Бересті-Литовському підписанням миру. У тексті українсько-німецького договору особливо наголошувалося на зобов'язаннях обох сторін розвивати господарські відносини, здійснювати обмін лишками сільськогосподарських і промислових товарів. Обмін товарами мав відбуватися на підставі майбутнього торговельного договору¹⁷.

Україна постачала свої сільськогосподарські ресурси в обмін на політичну та військову підтримку Центральних держав¹⁸. 17 лютого 1918 р. (н.ст.) державний секретар закордонних справ УНР М.Любинський від імені Центральної Ради офіційно звернувся до Німеччини з проханням про надання Україні військової допомоги. Вже наступного дня 23 німецькі дивізії і одна бригада під командуванням генерала Г.Айхгорна рушила в Україну. Майже одночасно кампанію зі звільнення України від військ радянської Росії розпочали й австрійські війська на чолі з генералом Бельцем. Не зустрічаючи відчутного опору, австро-німецькі війська і українські частини швидко просувалися на схід. Вже 1 березня (н.ст.) німецькі війська увійшли до Києва, куди за тиждень повернулися урядові установи УНР. До травня німецько-австрійські війська зайняли майже всю Україну і Крим.

14 березня при Раді народних міністрів була утворена державна комісія з товарообміну з країнами Четверного союзу на чолі з міністром праці М.Поршем¹⁹. Комісія наділялася широкими повноваженнями: вести переговори щодо товарообміну з Німеччиною й Австро-Угорщиною, підписувати відповідні угоди.

22 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР розглянула питання щодо опрацювання проекту економічної конвенції з країнами Четверного союзу. Реалізацію цього завдання було доручено комісії, яка мала складатися з представників від міністерств харчових, судових та військових справ. Міністр продовольчих справ М.Ковалевський був уповноважений вести всі переговори, пов'язані з постачанням продовольства²⁰.

Для упорядкування справи хлібопостачання у квітні 1918 р. була створена спеціальна інституція – Державне хлібне бюро, яке розгорнуло свою діяльність вже за доби Гетьманату

Павла Скоропадського. Слід констатувати, що справа хлібопостачання та товарообміну між УНР та країнами Четвертого Союзу так і не була налагоджена в оптимальних масштабах і більшість постанов та угод залишилися на папері.

Навесні 1918 р. політична та економічна ситуація в Україні надзвичайно загострилася. Характеризуючи її, П.Скоропадський зазначав: «На той час у колах Центральної Ради був повний розбід, нерозуміння того, що треба робити далі. Уряд намагався проводити в життя універсали Центральної Ради, на місцях же просто грабували і влади не визнавали. Німці і австрійці були новим елементом, що збільшував плутанину... У центральних державних інституціях був повний хаос і не було жодної надії, щоб правильна робота могла налагодитись, бо це були швидше не державні інституції, а «партійні ячейки», зложені з людей здебільшого малоосвічених і зовсім недоосвічених в тих справах, які їм були доручені... Для вишколення цього «апарату» не було часу, бо в зносинах з німцями треба було зразу практично вирішувати державні справи. Всі ці невдалі спроби революційним методом налагодити державні фінанси, організувати весняний обробіток поля, міліцію для охорони порядку і т.д. тільки дискредитували справу української державності в очах німців... Взагалі ж господарська розруха збільшувалась, положення сільського господарства було загрозливе, цукрова промисловість – ця гордість України – мала всі шанси залишитись без буряків, значить, і без жодної продукції»²¹.

Міністр юстиції С.Шелухін у виступі на засіданні Малої Ради 2 квітня 1918 р. відверто визнавав: «Зараз такі заплутані відносини, юридичні і адміністративні, що я, у кого половина зубів ламається, тридцять років служив, учився в університетах, зараз прихожу до того, – при цій теоретичній підготовці я не знаю, що відбувається»²².

У вищезгаданій доповіді Коліна Росса особлива увага акцентувалася на труднощах, якими супроводжувалася справа отримання продовольства, особливо зерна. Селяни не бажали нічого продавати, по-перше, через знецінення грошей, по-друге, через те, що вони все одно не могли придбати у місті необхідну для них промислову продукцію: сільськогосподарський інвентар, шкіряні вироби, взуття, одяг тощо. Крім того, ціна на зерно була більш ніж учетверо нижча за ціну самогону, який можна було б з нього вигнати²³. До того ж ускладнювала ситуацію таємна діяльність французьких агентів, які проводили підривну роботу серед залізничників, обіцяючи грошові винагороди за кожен затриманий вагон з продовольством, що мав бути відправлений до Німеччини та Австро-Угорщини. Тому у бруксах коліс опинявся пісок, траплялися аварії під час маневрування на станціях²⁴.

Центральна Рада опинилася у надзвичайно скрутному становищі. З одного боку, її лідери розуміли, що єдиною гарантією збереження влади є присутність в Україні німецьких військ. З іншого – поруч із відчуттям непевності, хиткості свого становища, вони побоювалися, що німецька ревізійна політика неминуче призведе до масових селянських виступів, і тому, намагаючись зберегти свій вплив у масах, вдавалися до так званого «прихованого саботажу»²⁵.

У своїх спогадах П.Скоропадський зазначав, що «коли... німці стали вимагати виконання умови і населення зрозуміло, що треба давати хліба ще й для одсилки до Німеччини, то почало ширитись незадоволення супроти уряду і він став хитрувати з німцями, старатися щось урвати з договору і всякими способами відтягти його виконання... уряд... зі страху на словах у всьому уступав німцям. А на ділі наказував своїм наказам гальмувати»²⁶.

М.Ковалевський відверто зізнавався у хитрощах, до яких українські урядовці вдавалися під час переговорів: «...найцікавішим моментом була хвилинка, коли... вносився чай і бутерброди. На момент дискусія переривалась, німецькі і австрійські фахівці з великим апетитом кидалися на бутерброди з ковбасою і шинкою. Після цього наступав для нас кращий психологічний момент і при усталюванні контингентів експорту німці зменшували свої вимоги. Взагалі наша тактика полягала в тім, щоб ці контингенти були якнайменшими»²⁷.

Однак все це не могло суттєво вплинути на оцінку німецьким і австрійським військовим командуванням ситуації, що склалася в Україні. Начальник штабу німецьких військ в Україні генерал В.Гренер 31 березня 1918 р. писав німецькому послу барону А.Мумму в Київ: «Виходячи з вражень, які склалися у наших командирів про умови в селах, я не виключаю, що хоча уряд і вживає бажані для нас заходи, в селах ніхто не думає про виконання його розпоряджень; з цього виходить, що і уряд не виказує великого незадоволення, коли місцеві органи роблять нам перешкоди»²⁸.

Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О.Чернін шифрованою телеграмою від 3 квітня 1918 р. доводив до відома свого посла в Києві графа Й.Форгача думку фельдмаршала-лейтенанта Лангера, що можна отримати значну кількість продуктів харчування за умови заміни українського уряду іншим, який би не чинив пасивного опору²⁹. Сам М.Ковалевський вимушений був визнати, що «німці скоро переконалися, що національний демократичний уряд... був поважною перешкодою у реалізації їх планів»³⁰.

За словами П.Скоропадського, «відносини між німцями та урядом Центральної Ради були цілком ненормальні: німці просто не рахувалися з урядом, а уряд, який сам покликав німців і про це розголосив, не знав тепер, як викрутитись перед народом... Німці обурювались, брали силою, своєвільно, а престиж уряду падав все нижче... Німці все міцніше і планомірніше прибирали до своїх рук фактичну владу в краї»³¹.

Нездатність Центральної Ради опанувати ситуацію, економічна та політична нестабільність, загроза перетворення України на німецьке генерал-губернаторство спричинилися до консолідації консервативних і просто поміркованих сил, лідером яких став почесний отаман Вільного козацтва генерал П.Скоропадський. У березні 1918 р. за його ініціативою у Києві була утворена таємна політична організація Українська громада (згодом Українська народна громада), до якої увійшов цілий ряд старшин, співробітників П.Скоропадського по 1-му українському корпусу і Вільному козацтву. Члени Української народної громади висували ідею сильної одноосібної влади, що, на їхню думку, було єдиним виходом із ситуації безвладдя і анархії. Найбільш оптимальною формою такої влади уявлялася традиційна історична інституція в Україні – гетьманство, а найбільш відповідним кандидатом на посаду гетьмана – Павло Скоропадський³².

Непорозуміння з Центральною Радою змусили німецьке командування шукати політичну силу, яка б могла її замінити і створити новий адміністративний апарат, здатний співпрацювати з союзниками та виконати прийняті українською стороною економічні зобов'язання. Підставою для перевороту став конфлікт з приводу відомого наказу головнокомандувача німецькими військами фельдмаршала Германа Айхгорна від 6 квітня 1918 р. щодо засіву полів³³.

За свідченням самого П.Скоропадського, близько 10 квітня німці увійшли з ним у контакт через начальника розвідувального відділу майора Гассе. 13 і 15 квітня він знову мав зустрічі з Гассе та спеціальним помічником начальника німецького штабу майором Ярошем, під час яких відбулась вже конкретна розмова про зміну уряду. Майбутній гетьман заявив, що не потребує від німців ніякої допомоги, окрім нейтралітету³⁴.

18 квітня начальник штабу німецьких військ генерал В.Гренер і посол Німеччини А.Мумм уже вирішили повалити Центральну раду і навіть призначили дату – 28 квітня. Але до цього часу мав бути обов'язково укладений торговельний договір з УНР.

23 квітня 1918 р. після напружених кількатижневих переговорів було підписано сумарний договір з товарообміну між УНР і Центральними державами. Документ передбачав організацію господарчого німецько-австро-угорського центру, до якого Центральні держави відряджали б довірених фахівців з хлібної справи. Але австро-угорський генеральний штаб

переконав імператора Карла видати указ, що доручав військовим частинам збір зернових продуктів у зайнятих ними областях³⁵. Тобто військове командування не бажало мати торговельні справи з існуючою українською владою.

Того ж дня у Києві відбулася спільна німецько-австро-угорська нарада, в якій взяли участь В.Гренер, військові представники обох сторін та послы Ф.Мумм і Й.Форгач. Дипломати виступили за збереження української державності як такої, але за зміну форми правління. Наступного дня (24 квітня) було прийняте рішення про утворення нового українського уряду. Пізніше того ж дня в будинку Бродського, де розташовувалося німецьке розвідувальне управління «Оберкомандо», генерал В.Гренер та майори Гассе і Ярош мали зустріч з П.Скоропадським і запевнили його у своїй підтримці³⁶.

П.Скоропадський згадував: «Гренер почав з заяви, що німці не втручаються до наших внутрішніх справ, однак, з огляду на існуючі відносини в краї і на повну непрацездатність Центральної Ради вони тим намірам, які збираються реалізувати, співчують... Представники німецького командування... представили проект умови з десяти пунктів...

Першим пунктом підтверджувалось визнання Берестейської угоди. Третій – встановлення правильного контролю за вивозом харчових продуктів. Четвертим пунктом вимог «Оберкомандо» було, щоби я провів закон про те, що німецькі війська, які знаходяться в межах України, мали право отримувати в районах їх розташування необхідні їм продукти по встановленим в кожній місцевості... певним цінам... Сьоме – відновлення вільної торгівлі, і восьмий – у випадку знаходження надлишків в харчових продуктах, що призначені для вивозу за кордон, – надання Німеччині переважного права на придбання цих надлишків»³⁷.

П.Скоропадський відхилив і власноручно викреслив з проекту угоди такі місця:

«1. Додаток до пункту 6-го, який встановлював тільки для Німеччини та Австро-Угорщини монополієне право користування вільною торгівлею харчовими продуктами... 3. Останній абзац, який зобов'язував віддати на декілька років Німеччині і Австро-Угорщині всю остачу харчового продукту і сирівців і дати для тих держав виключні митні пільги. По деякій словесній боротьбі німці уступили і од згаданих пунктів відмовилися»³⁸.

Своє рішення здійснити державний переворот майбутній гетьман аргументував так: «Вони (німці) врятували Україну від повної руїни та анархії, і вони потрібні були Україні доти, поки вона не привчиться стояти на своїх власних ногах. Як відомо, народності, що не мають своєї держави довгий час, гублять здатність до організації себе власними силами і повертають собі знову це уміння поволі, при щасливому збігу обставин. Такий щасливий збіг обставин для України як раз і наступив тоді, коли німецька армія оборонила край від зовнішніх і внутрішніх руїнницьких сил за дуже дешево, порівнюючи, ціну: експорт кількох десятків мільйонів пудів хліба в обмін на потрібні краєві фабричні вироби»³⁹.

25 квітня 1918 р. Г.Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні військово-польових судів, заборону будь-яких мітингів і зборів⁴⁰, формальним приводом для чого став арешт, а по суті – викрадення напередодні члена торговельно-економічної комісії УНР, впливового банкіра А.Доброго, який тісно співпрацював з німцями в організації закупівлі харчів у населення. Через декілька днів німецька таємна поліція виявила банкіра у Харкові та з'ясувала, що його викрадення було організовано Комітетом порятунку України – таємною організацією, до якої входили три міністри уряду УНР⁴¹.

28 квітня у цій справі були заарештовані голова Ради Народних Міністрів УНР В.Голубович, керуючий Міністерством закордонних справ Любинський і директор департаменту Міністерства внутрішніх справ Гаєвський. Військовий міністр О.Жуковський та міністр землеробства і продовольчих справ М.Ковалевський були заарештовані пізніше. Замість міністра внутрішніх справ М.Ткаченка, якому вдалося уникнути арешту, була взята під варту його дружина⁴².

29 квітня 1918 р. Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив Павла Скоропадського гетьманом України. Того ж дня був проголошений маніфест – Грамота «До всього українського народу» від 29 квітня 1918 р., в якій П.Скоропадський пояснював причини, що спонукали його взяти владу до своїх рук: «Українська держава опинилась над краєм пропасті. Бешкети і анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись України встає грізна кара голоду»⁴³. Таким чином, саботаж виконання угод з боку Центральної Ради та прагнення німецького військового командування упорядкувати ситуацію в Україні з метою поліпшення збору й вивозу продовольства стало одним з вагомих чинників встановлення Гетьманату Павла Скоропадського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 978 с.
- ² Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 327 с.
- ³ Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – 204 с.
- ⁴ Копиленко М.Л. Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. – К., 1996. – 38 с.
- ⁵ Гай-Нижник П.П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П.Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – №4. – С.132–164.
- ⁶ Винниченко В. Відродження нації: Ч.І–ІІІ. – Ч.ІІ. – К.; Відень, 1930. – 328 с.
- ⁷ Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – 112 с.; його ж. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). – К.; Філадельфія, 1995. – 493 с.
- ⁸ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: В двох томах. – Т.2: Українська гетьманська держава. – К., 2002. – 351 с.
- ⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1996. – 719 с.
- ¹⁰ Чернин О. Брест-Литовск (Из мемуаров) // Архив русской революции: В двух томах. – Т.2. – М., 1991. – С.126–166.
- ¹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох томах. – Т.2. – К., 1997. – 422 с.
- ¹² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М.Горького, И.Минца, Р.Эйдемана. – М., 1936. – 206 с.
- ¹³ Доклад начальнику операционного отделения Германского Восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года // Архив русской революции: В двух томах. – Т.1. – М., 1991. – С.368–376.
- ¹⁴ Чернин О. Брест-Литовск (Из мемуаров). – С.152–154.
- ¹⁵ Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – С.182.
- ¹⁶ Доклад начальнику операционного отделения Германского Восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года. – С.372.
- ¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1063. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.4–5.
- ¹⁸ Копиленко М.Л. Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. – С.13.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.2197. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.1.
- ²⁰ Українська Центральна Рада. – С.222.
- ²¹ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). – С.124–125.
- ²² ЦДАВО України. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.103.

- ²³ Доклад начальника операционного отделения Германского Восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года. – С.372–373.
- ²⁴ Гай-Нижник П.П. Вказ. праця. – С.137.
- ²⁵ Логвиненко І.А. Причини та правові наслідки державного перевороту 29 квітня 1918 р. // 350-річчя відродження української державності: минуле та сучасне: Всеукр. наук. конф. 2 жовтня 1998 року: Доповіді і повідомлення: Вісник університету внутрішніх справ. – Додаток до №3–4. – Сімферополь, 1998. – С.39.
- ²⁶ Скоропадський П. Спомини. – С.77.
- ²⁷ Ковалевський М. Вказ. праця. – С.396.
- ²⁸ Крах германської окупації на Україні. – С.34.
- ²⁹ Там само. – С.35.
- ³⁰ Ковалевський М. Вказ. праця. – С.397.
- ³¹ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). – С.125.
- ³² Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – С.23.
- ³³ Ковалевський М. Вказ. праця. – С.480.
- ³⁴ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). – С.93.
- ³⁵ Гай-Нижник П.П. Вказ. праця. – С.151.
- ³⁶ Там само. – С.151–153.
- ³⁷ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). – С.148.
- ³⁸ Скоропадський П. Спомини. – С.101.
- ³⁹ Там само. – С.146.
- ⁴⁰ Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.
- ⁴¹ Гавриленко О.А., Логвиненко І.А. Справа А.Доброго // Праці кафедри політичної історії та політології. – Харків: Харківський державний технічний університет сільського господарства, 1998. – С.19–20.
- ⁴² Гай-Нижник П.П. Вказ. праця. – С.156.
- ⁴³ Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М.Мироненка. – К., 1997. – С.137.